

ВІДГУК

N1/6 - 02.73
20.03.17

**офіційного опонента на дисертацію Тацієнка Віталія Сергійовича
«Повсякденне життя православного парафіяльного духовенства Київської
єпархії в кінці XVIII – на початку XX ст.)»,
поданої на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за
спеціальністю 07.00.01 – історія України**

Дослідження В. С. Тацієнка присвячено цікавій та недостатньо дослідженій у сучасній українській історичній науці проблемі. Роботу «Повсякденне життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії в кінці XVIII – на початку XX ст.)» здійснено в рамках сучасної парадигми розвитку української історичної науки, в якій поступово відбулася зміна акцентів у дослідженнях – від, колись домінуючої, соціально-економічної до соціокультурної проблематики, від історії визначних, «знакових» фігур історії до вивчення ментальних структур свідомості простої людини. Поняття соціокультурної історії охоплює надзвичайно широке коло людської діяльності і вміщує в себе господарчу діяльність, мистецтво, культуру, науку, освіту, архітектуру, політику тощо. У зв'язку з цим автор дисертації зробив досить вдалу, новаторську спробу дослідження історії повсякденності православного парафіяльного духовенства Київської єпархії (кінець XVIII – початок XX ст.).

Структура дисертації є цілком логічною, достатньо продуманою, має необхідні складові елементи й підпорядкована досягненню поставленої мети. Робота складається зі вступу, п'яти розділів (чотирнадцяти підрозділів), висновків, переліку використаних джерел і літератури та додатків.

У **вступі** автором переконливо доведена актуальність дослідження, зазначений зв'язок роботи з науково-дослідною темою «Історико-регіональні аспекти історії України» (Державний реєстраційний номер 0116U004805) кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Також автором чітко визначені мета і завдання, об'єкт та

предмет, хронологічні й географічні рамки, новизна, практичне значення дисертації, наведено дані щодо апробації результатів дослідження (с. 3–8).

У загалом доволі змістовному **першому розділі** (с. 9–26) дисертації подано історіографічний огляд проблеми (с. 9–19), охарактеризовано джерельну базу дисертації та використані теоретико-методологічні підходи, загальнонаукові та спеціальні історичні методи дослідження (с. 19–26).

Перший параграф – «Історіографія проблеми». Одним з пріоритетних критеріїв наукової зрілості претендента на ступінь кандидата історичних наук є його вміння і здатність критично досягнути стан вивчення проблеми та кваліфіковано оцінити доробок попередників. Тут В. Тацієнко продемонстрував свої вміння й загалом впорався з поставленими перед ним завданнями. Увесь масив літератури з досліджуваної теми він поділив на «чотири групи»: дореволюційна, радянська, сучасна українська та зарубіжна.

Достатньою та цілком репрезентативною є джерельна база роботи, яку дисертант поділив на дві великі групи: архівні та опубліковані. Архівні джерела представлені переважно документальними матеріалами (загалом опрацьовано матеріали 10 фондів – переважна більшість справ введено у науковий обіг вперше), а опубліковані поділені автором на документальні (законодавчі, нормативно-правові акти, діловодні документи), статистичні та періодичні видання.

В **другому розділі** дисертації «Еволюція соціально-правового становища православного парафіяльного духовенства» автор висвітлив правовий статус, головні обов'язки парафіяльного духовенства та його стосунки з іншими верствами (с. 26–66).

В. Тацієнко, дослідивши зміни в соціально-правовому становищі православного парафіяльного духовенства, цілком слушно зазначив, що політика державно-церковної адміністрації була спрямована на ліквідацію виборності духовенства мирянами. Автор аргументовано довів, що духовенство, внаслідок цілого комплексу урядових заходів, які були спрямовані на підвищення його соціального статусу, перетворилося на привілейований,

закритий соціальний стан, хоча це й суперечило церковним канонам. Навіть ліквідація станової замкнутості у 1869 р. не змогла подолати закритості й не посприяла масовому прибуттю до стану представників інших верств.

Досліднику вдалося показати, що церковна влада та уряд покладали на духовенство, окрім суто релігійних, й світські обов'язки – нотаріальні, ідеологічні, й, навіть, поліцейські функції тощо. Автор аргументовано довів, що влада сприймала служіння духовенства як складову частину державної служби (с. 26-46).

Дисертант дослідив стосунки священно- і церковнослужителів з поміщиками, інтелігенцією, селянством. Автор справедливо зазначив, що непрості відносини склалися з землевласниками. Часті конфлікти були зумовлені суттєвою перевагою у Київській губернії польських поміщиків, які постійно втручалися у призначення осіб на священно- і церковнослужительські місця, захоплювали церковні землі, стягували податки з церковних пасік, забороняли селянам працювати у господарстві священика у вільні від панщини дні й, навіть, доходило до того, що клірики відбували панщину (див. с. 47) тощо. В той же час, дослідник відзначає динаміку кількісного зменшення таких випадків, що було пов'язано зі збільшенням російського поміщицтва на Київщині, хоча до утисків вдавалися й православні землевласники.

Також автор відзначив неоднозначне ставлення до парафіяльного духовенства й серед інтелігенції, яку відштовхувало одержавлення церкви, повне підпорядкування російському самодержавству та використання духовенства у політичних цілях як ідеологічного знаряддя (с. 49-53).

В. Тацієнко висвітлив й причини відчуження між духовенством та селянами, яке, на його думку, зросло з прийняттям «Положення...» 1842 р. (зобов'язувало обробляти наділ священика, зводити та ремонтувати житло членів причтів). Негативно на авторитеті парафіяльного духовенства позначилися реалізація інвентарної реформи та «Київська козаччина» 1855 р. Дослідник справедливо відзначив, що авторитету священно- і церковнослужителів шкодила й покладена на них «миротворча» місія –

утримання вірян від заворушень, непослуху поміщикам тощо (с. 53-60). Автор вважає, що стосунки духовенства з інтелігенцією еволюціонували від підтримки до збайдужіння (с. 64).

Отже, автор цілком аргументовано стверджує, що загалом причина відчуження парафіян від церкви полягала у політиці держави та зумовленому нею статусі духовенства. Проте, значною мірою авторитет священика, «його стосунки з вірянами залежали від нього самого: його особистісних якостей, поведінки, мудрості, морального рівня, ставлення до своїх обов'язків» (с. 60). Автор, спираючись на джерела, на конкретних прикладах, висвітлює як позитивний, так і негативний досвід відносин священно- і церковнослужителів із селянами. Дисертант вказує, що чимало представників духовенства віддавалися своїй справі, переймалися життям громади, займалися заступництвом за селян перед поміщиками, благодійністю. Серед широких народних мас Православна церква та священик продовжували відгравати важливу роль (с. 64).

Третій розділ «Матеріально-побутові умови життя духовенства» (с. 65-124). Тут дисертант цілком переконливо демонструє, що з приєднанням Правобережної України до Російської імперії політика уряду спрямовувалась на відродження домінуючих позицій Православної церкви, а православне духовенство поступово перетворювалось на привілейований стан тогочасного суспільства. Головними джерелами його забезпечення були: прибутки від землі, пожертви парафіян за здійснення треб та утримання від казни. Саме земля була однією із головних і стабільних статей прибутків парафіяльного кліру. Тому питання церковного землеволодіння й землекористування постійно перебувало в полі зору імперського уряду (с. 65).

Дослідник цілком справедливо відзначив, що з приєднанням Правобережжя до Російської імперії змінився статус земель: вони стали вважатись власністю церкви, а не духовенства, як було раніше. Спроби перекласти обробіток церковних угідь на парафіян призводили до погіршення взаємин з кліром, адже на плечі селянства лягала додаткова повинність на

церкву. В. Тацієнко аргументовано довів, що ведення господарства самим духовенством відволікало його від виконання прямих обов'язків – служіння людям та церкві. Прибуток з причтового наділу клірики одержували шляхом обробітку найманими робітниками чи здачі в оренду (с. 76).

В. Тацієнко дослідив й такі джерела утримання духовенства як пожертви парафіян за здійснення треб та державне утримання. Йому вдалося з'ясувати, що розмір плати залежав від характеру треб та місцевих обставин (чисельність парафії та забезпечення вірян). Вища церковна адміністрація, задля уникнення зловживань, намагалася чітко регламентувати розподіл прибутків між членами причту. З 1842 р. запроваджувались виплати жалування клірикам. 1868 р., у якості компенсації за ліквідацію натуральних повинностей вірян на користь причтів, платню було збільшено. Збереження плати за треби сприймалося духовенством негативно; адже більшість вважала за необхідне забезпечуватись належним утриманням від казни. Втім, переведення священно- і церковнослужителів на повне забезпечення так і залишилось не вирішеним, оскільки було не по кишені держави. В той же час, на думку автора, протягом XIX ст. відбувалося покращення матеріального добробуту православного духовенства. Так, після реалізації заходів 1842 р., навіть у не дуже багатих парафіях, священники отримували пристойний прибуток.

В розділі приділено увагу й висвітленню «житлового питання», однієї з головних складових матеріального забезпечення парафіяльних кліриків (с. 96-108). Автор, дослідивши стан проблеми, цілком аргументовано стверджує, що проблема забезпечення житлом постійно перебувала в полі зору церковної адміністрації і з середини XIX ст. вона поступово вирішувалась. Попри повільність і труднощі, пов'язані з недостатнім державним фінансуванням, на початок XX ст. парафіяльне духовенство в абсолютній більшості було забезпечене помешканнями. З членів причту у кращому становищі перебували священники, на влаштування яких зверталася першочергова увага (с. 108).

Не обійшов увагою дослідник і заходи церковно-державної влади, спрямовані на матеріальну підтримку тих представників парафіяльного кліру та

їх родин, які не мали засобів до існування. Автор розглянув систему опіки бідними духовного стану (заштатними священно- і церковнослужителями, хворими, а тому звільненими від служби, сиротами, вдовами), яка тривалий час була найслабшою ланкою соціального захисту духовенства, адже полишаючи службу священно- і церковнослужителі втрачали право на всі прибутки та ще й доводилось звільняти причтове житло. Уряд, як доводить автор, усвідомлював їх злиденність й намагався покращити матеріальне становище. Проте робилося це не за рахунок державного фінансування, а перекладалося на плечі штатного кліру. Дисертант відзначив, що важливу роль у підтримці бідних духовного стану відігравали єпархіальні опікунства. Значний вплив на поліпшення матеріального становища цієї категорії духовенства мало прийняття Статуту про пенсії 1902 р. (с. 123).

У четвертому розділі «Шлюбно-сімейні стосунки та моральність духівництва» досліджено особливості шлюбних відносин, сімейних стосунків православного парафіяльного духовенства та заходи церковної адміністрації щодо підвищення його моральності (с. 124-156).

Дисертант, дослідивши шлюбні стосунки духовенства, констатує, що наявність сім'ї для православного духовенства була обов'язковою, а церковна адміністрація наполегливо рекомендувала, щоб шлюби укладались всередині духовного стану. Також, він відзначив, що часто при виборі нареченої відігравали корисливі розрахунки. З огляду на заборону другого шлюбу священнослужителі після смерті дружини потрапляли у важкі життєві обставини. До того ж вони не могли приділяти належну увагу дітям в силу своїх професійних та господарських обов'язків. Розлучення серед духовного стану мали винятковий характер (с. 134). Інтерес викликають й розглянуті тут випадки аморальної поведінки священників – пияцтво та розпуста (с. 132-133).

Автор, розглянувши сімейне життя, висвітлив особливості родинних стосунків парафіяльного кліру. Він відзначив, що домінуючу роль у родинах духовенства відігравав чоловік. Головну роль у вихованні дітей відігравала мати. Визначальне місце у духовній сім'ї займало релігійне виховання дітей.

Родини кліриків мали служити зразком та прикладом для парафіян. Утім, дослідник не схильний до ідеалізації сімейного побуту духовного стану, якому були притаманні ті ж вади, що й іншим станам суспільства (с. 143). Так, на його думку, негативно позначався на стосунках подружжя прагматичний підхід до вибору нареченої. Крім того, В. Тацієнко звернув увагу й на жорстокість та насильство у сім'ях священників, що інколи мали трагічні наслідки (с. 139).

У дисертації також досліджено заходи церковної адміністрації щодо підвищення моральності духовенства. Автором було з'ясовано, що на духовенство покладалася значна кількість обмежень морально-етичного характеру. Церковна адміністрація, слідкуючи за моральним станом священно- і церковнослужителів, прагнула тримати на належному рівні їх авторитет та Православної церкви в цілому (с. 155). У зв'язку з цим не допускалось порушення церковного статуту, велася боротьба з цілою низкою вад притаманних представникам цього стану: часті прохання про переміщення до інших парафій; інтриги з метою отримання чужого місця; заняття торгівлею, промислами; пияцтво, бійки та пустослів'я (с. 145).

Заслуговує на увагу й висвітлена в **п'ятому розділі** (с. 157-190) дисертації низка сюжетів пов'язаних із дозвіллям, освітою та самоосвітою духовенства. Так, автор наголосив, що влада приділяла чималу увагу освіченості священно- та церковнослужителів. Автор переконливо доводить, що заходи церковного керівництва сприяли поступовому підвищенню освітнього рівня парафіяльного духовенства й тому, що воно було однією з найосвіченіших верств тогочасного суспільства (с. 157-168).

В. Тацієнко вдалося встановити, що самоосвіта духовенства зумовлювалась необхідністю розширення знань, одержаних в семінарії, для належного виконання пастирських обов'язків. Тут важливу роль відігравали благочинницькі та церковні бібліотеки, де священники збагачували свої знання (с. 168-182).

Щодо дозвілля духовенства. Дисертант відзначив, що церковна влада намагалася підпорядкувати чіткій регламентації й вільний час кліриків. Отже,

церковнослужителям заборонялось звичне для мирян дозвілля з гуляннями, відвідуванням розважальних місць. Церковна адміністрація вважала, що для духовенства навіть розваги мали приносити моральну користь, сприяти духовному збагаченню. З огляду на численні заборони і обмеження, дозвілля клірики проводили у колі знайомих та близьких людей. Поширеною формою відпочинку були спілкування та застілля. Найбільшим приводом до прийому гостей як для духовенства, так і вірян слугувало храмове свято (с. 182-190).

Утім, відзначимо кілька недоліків та висловимо побажання. Отже, історіографія проблеми, на мій погляд, в авторському викладі, має описовий і доволі формальний характер. У роботі практично відсутня якісна характеристика етапів дослідження теми та необґрунтовано критеріїв запропонованого поділу історіографічного матеріалу. За яким принципом автор виділяє вказані групи можна лише здогадуватись.

Крім того, надто стислим є висвітлення безпосередньої історіографії проблеми (с. 12-19), адже перші три з половиною сторінки автор присвятив огляду літератури з історії повсякденності в зарубіжній та українській історичній науці, який виглядає доволі поверхнево. Отже, «дореволюційна історіографія» складає півтори сторінки тексту (с. 12-14), «радянська» – менше сторінки, «діаспорна/зарубіжна» – одна (с. 14-15), «сучасна українська» – три (с. 15-19).

Висвітлення дисертантом сучасного періоду історіографії проблеми у цілому заперечень не викликає. Але, на жаль, В. Тацієнко не використав у своєму дослідженні усієї доступної англійської наукової літератури. Так, він не ознайомився з жодним дослідженням відомого американського історика, визнаного спеціаліста з історії Російської православної церкви Грегорі Фріза, в працях якого висвітлюються різноманітні аспекти релігійного та духовного життя в Російській імперії. Так, у цього дослідника є навіть монографія – Freeze G.L. *The Parish Clergy in Nineteenth-Century Russia: Crisis, Reform, Counter-Reform*. Princeton, 1983 (Парафіяльне духовенство в Росії у XIX ст.: криза, реформа, контрреформа. Принстон, 1983).

Загалом солідна, на мій погляд, джерельна база дисертації виглядає не достатньо повною. Так, автором не залучено до свого дослідження цілої низки джерел. А саме В. Тацієнко чомусь не використав джерел особового походження (наприклад – подорожні записки, спогади, приватне листування тощо), що є надзвичайно важливими для вивчення історії повсякденності.

Також вважаю, що робота лише б виграла якби Віталію Сергійовичу вдалося залучити й зображальні (індивідуальні та групові фото, світлини будинків, листівки, картини тощо) та речові (церкви, будинки та ін. споруди, меморіальні споруди на цвинтарях, особисті речі, меблі тощо) джерела. Взагалі, як на мене, запропонована у дисертації класифікація джерел є дещо спрощеною й не враховує особливостей деяких їх видів. Вважаю, що, аналізуючи джерельну базу, треба було використати типово-видову класифікацію всієї сукупності джерел (наприклад – письмові, речові, зображальні) та в рамках типів виділити групи (наприклад, серед письмових – актові та діловодні документи, особового походження, періодична преса тощо). Загалом, на мою думку, огляд джерел вийшов занадто стислим (с. 19-25 – всього п'ять сторінок тексту).

Обмеженість джерельної бази, на мій погляд, призвела й до обмеженості реконструкції повсякденності православного парафіяльного духовенства. Так, хотілося б бачити на сторінках даного дослідження – зовнішність клірика та те як виглядали члени його сім'ї, харчування, внутрішній і зовнішній вигляд житла, побутові речі, вигляд церкви, те яким був звичайний день парафіяльного священика або церковного служки тощо. Тобто все те з чого складається «історія повсякденності».

Крім того, на мій погляд, Віталію Сергійовичу не вповні вдалося використати всі переваги, обраних у дослідженні методологічних підходів. Маємо на увазі задекларовані біографічний та просопографічний підходи (с. 24-25). Робота лише б виграла якби в ній вдалося висвітлити життя та долі хоча б деяких священно- і церковнослужителів, відтворити певний колективний

портрет групи. В даному ж вигляді, дослідження має дещо деперсоніфікований характер – за історією глобальною «губиться», втрачається людина.

Насамкінець відзначимо, що В. Тацієнко послідовно виконав вимогу щодо ідентичності змісту автореферату й основних положень дисертації. Результати дисертаційного дослідження знайшли оптимальне віддзеркалення в наукових публікаціях автора з даної теми та здобули достатню апробацію на наукових конференціях.

Висловлені зауваження, сумніви та побажання не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації. Автор продемонстрував достатній рівень професійної підготовки, вміння проводити ґрунтовний аналіз історичного матеріалу. Дисертаційна робота «Повсякденне життя православного парафіяльного духовенства Київської єпархії в кінці XVIII – на початку XX ст.»), є цілісним завершеним науковим дослідженням, виконана на належному теоретичному рівні й відповідає вимогам «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 року. Все це дає підстави вважати, що дисертант, Тацієнко Віталій Сергійович, заслуговує на присудження йому наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України.

Офіційний опонент:

Доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри всесвітньої історії
та історіографії

Херсонського державного університету

В.М. Андрєєв

